

ДЕЯКІ ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ВІДШКОДУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ ШКОДИ

В нашому багатогранному житті є питання, які люди задають собі та оточуючим, визивають бурхливу дискусію та суперечки, але, врешті-решт, незважаючи на всі переконливі та розумні доводи, остаточних відповідей не знаходять. Наприклад, кожен з нас цікавився: «А звідки з'явилась «людина розумна», «Ното sapiens». Як показує історія, одним з таких питань правової науки є відшкодування моральної шкоди. Багато світил правової науки звертались до проблематики відшкодування моральної шкоди і їхні розробки, звісно, дають результати, але ми знаємо, що «поради даються відрами, але приймаються краплями», — яскравим прикладом є правове регулювання випадків відшкодування моральної шкоди. Так, незважаючи на те, що Цивільний кодекс містить офіційне тлумачення поняття моральної шкоди, критерії та порядок визначення розміру відшкодування, в практиці виникають труднощі застосування цих норм, що обумовлює актуальність обраної нами теми.

В теорії права залежно від можливості обчислення грошової оцінки шкода поділяється на майнову та немайнову, так звану моральну шкоду, під якою розуміють всі фізичні і моральні страждання громадянина, які він потерпів від протиправних дій будь-якої особи. Якщо стосовно майнової шкоди не виникає будь-яких суперечностей у чинному законодавстві, то щодо моральної шкоди до сьогоднішнього часу виникають суперечки і немає єдиної, остаточної думки з цього питання [1]. Матеріальні наслідки «відчутні», «речовинні» і на відміну від нематеріальних піддаються чіткому обчисленню у визначених одиницях (гривнях, метрах, кілограмах і т. п.), тому визначення розміру відшкодування за нанесену потерпілим майнову шкоду не створює будь-яких складностей у судових органах. Суд найчастіше виходить з відшкодування фактично понесених збитків, що виникли внаслідок протиправних дій винної особи. Головним є те, що майнова шкода була явною, дійсною і реальною. Що стосується компенсації моральної шкоди, а саме компенсації у матеріальному вираженні, то суперечки в наукових колах навколо цієї проблеми почалися практично відразу ж після виникнення цивільно-правових норм, а саме чіткого встановлення умов настання цивільно-правової відповідальності.

Проблема відшкодування моральної (немайнової) шкоди, яка може бути спричинена фізичній чи юридичній особі, існує здавна і у всіх країнах світу. Для вирішення цієї проблеми пропонувалось три варіанти :

- повне неприйняття відшкодування моральної (немайнової) шкоди;
- відшкодування лише в окремих, визначених законом випадках;
- відшкодування у всіх без винятку випадках.

У радянський період законодавство заново створеної держави не передбачало відшкодування цього виду шкоди. Вважалось, що відшкодування моральної шкоди є чужим для радянської правосвідомості [2].

Вперше цей вид шкоди одержав юридичний розвиток в Законі СРСР «Про друковані та інші засоби масової інформації» від 12 червня 1990 року.

Згідно зі ст. 39 названого Закону громадянину відшкодовується моральна (немайнова) шкода в результаті розповсюдження засобом масової інформації відомостей, що не відповідають дійсності, які порочать честь та гідність, спричиняють йому іншу немайнову шкоду.

Спочатку ця норма на практиці не застосовувалась, оскільки громадяни не знали про її існування та й не хотіли прибігати до судового захисту.

Наступним законом, який передбачав відшкодування моральної шкоди, був Закон СРСР «Про захист прав споживачів» від 22 травня 1991 року, ст. 12 якого передбачала відшкодування моральної шкоди по рішенню суду і у визначеному судом розмірі. Слід також відзначити, що й цей Закон на практиці майже не застосовувався з вказаних вище причин.

У теперішній час все змінилось і громадяни, звертаючись до суду, який є майже єдиним органом (а по справам даної категорії — єдиним), що може захистити порушені права, з різними вимогами, які регулюються різними нормами матеріального права, одночасно ставлять питання про відшкодування моральної (немайнової) шкоди [3].

Поступово питання відшкодування моральної (немайнової) шкоди знайшло своє відображення у більш ніж 30 законах та інших нормативних актах, які застосовувались судами держави.

Повертаючись до спеціального законодавства, що регулює питання відшкодування моральної шкоди в Україні, слід відзначити, що найчастіше в практиці судами застосовувались Закон України «Про інформацію» від 2 жовтня 1992 року (ст. ст. 44, 46–49), Закон України «Про охорону праці» від 14 жовтня 1992 року (ст. 12), Закон України «Про захист прав споживачів» від 15 грудня 1993 року (ст. 24), Закон України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду» від 1 грудня 1994 року (ст. ст. 1, 13, 24, 25), ст. 237-1 КЗпП України, Правила відшкодування власником підприємства, установи, організації або уповноваженим ним органом шкоди, заподіяної працівникові ушкодженням здоров'я, пов'язаним з виконанням ним трудових обов'язків, затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 23 червня 1993 року (п. 1, 2, 7, 11, 33, 34, 36, 40).

Велика кількість нормативно-правових актів з цього питання свідчить про те, що в державі не всяка моральна шкода підлягає відшкодуванню, тобто відшкодуванню підлягала шкода лише в окремих, визначених законом, випадках. Про це йдеться і в роз'ясненнях, що містяться в п. 2 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» від 31 березня 1995 року, згідно з якими спори про відшкодування заподіяної фізичній чи юридичній особі моральної (немайнової) шкоди розглядаються у випадках, коли право на її відшкодування передбачено спеціальним законодавством.

Оскільки питання відшкодування моральної шкоди регулювалися законо-

давчими актами, введеними в дію в різні строки, суду необхідно було в кожній справі з'ясувати характер взаємовідносин сторін і встановлювати, якими правовими нормами вони регулюються, чи допускає відповідне законодавство відшкодування моральної шкоди при даному виді правовідносин, коли набрав чинності законодавчий акт, що визначає умови і порядок відшкодування моральної шкоди та коли були вчинені дії, якими заподіяно цю шкоду [4]. Однак слід мати на увазі, що на правовідносини, які виникли до набрання чинності відповідним законодавчим актом про відшкодування моральної шкоди, обов'язок по її відшкодуванню не поширювався, в тому числі й на ті випадки, коли позивач після набрання чинності цим актом ще зазнавав моральних чи фізичних страждань від раніше вчинених неправомірних дій. Однак моральна шкода підлягала відшкодуванню, якщо неправомірні дії (бездіяльність) відповідача, що завдають позивачеві моральних або фізичних страждань, почалися до набрання законної сили актом законодавства, яким встановлена відповідальність за заподіяння такої шкоди, і продовжувались після набрання цим актом чинності. Наприклад, працівникові за 1997 та 1998 роки не виплачена заробітна плата. Він звернувся до суду після 13 січня 2000 року, тобто після введення в дію ст. 237-1 КЗпП України, з позовом про стягнення цієї заробітної плати та моральної шкоди у зв'язку з її не виплатою. Пролетарським районним судом було відмовлено в задоволенні позову в частині відшкодування моральної шкоди з посиланням на те, що закон зворотної сили не має. Судова колегія скасувала це рішення і звернула увагу суду на те, що неправомірні дії відповідача продовжуються, оскільки на день звернення до суду заробітна плата не виплачена і вже діє ст. 237-1 КЗпП України [5].

Необхідно звернути увагу на те, що такий стан правового регулювання не відповідав реаліям того часу і не захищав права громадян в повній мірі, в результаті чого у чинному ЦК 2003 року було закріплено, що моральна шкода, завдана фізичній особі, підлягає відшкодуванню особою, яка її завдала, на підставі ст. 1167 ЦК України. Така шкода є самостійним наслідком протиправного діяння, відшкодовується незалежно від майнової й не пов'язується з розміром останньої. Спробу тлумачення поняття моральної шкоди здійснено в ч. 2 ст. 23, в якій зазначено, що вона полягає:

- 1) у фізичному болі, якого фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я;
- 2) в душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів;
- 3) у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку із знищенням чи пошкодженням її майна;
- 4) в приниженні честі, гідності, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи.

Варто зауважити, що закріплене в згаданій статті поняття моральної шкоди не можна вважати вдалою її дефініцією. По-перше, зміст наведеного вище п.2 практично охоплює всі інші випадки, перелічені в цій статті. Тобто цілком достатньо було б зазначити, що моральна шкода полягає в душевних чи фізич-

них стражданнях, яких особа зазнала внаслідок протиправної поведінки щодо неї самої або щодо членів її сім'ї та близьких родичів.

По-друге, стверджуючи, що така шкода полягає в душевних і фізичних стражданнях, законодавець диференціює її відповідно до способів заподіяння, отже, не дає єдиного тлумачення цієї категорії, яке і без цього ускладнюється наявністю такого оцінкового й досить абстрактного для об'єктивного сприйняття елемента, як «душевні страждання». За таких умов найбільш важливою стадією застосування правової норми є тлумачення її відповідним правозастосовчим органом. Зрозуміло, що в правозастосовчій сфері досягти єдиного розуміння цієї категорії неможливо. Оскільки єдиного тлумачення моральної шкоди ЦК України не містить, будь-які твердження щодо її змісту будуть лише неофіційним роз'ясненням і, за висловом відомого вченого, можуть функціонувати тільки як «правотлумачна гіпотеза» [6].

По-третє, передбачається, що у випадках заподіяння моральної шкоди у зв'язку з ушкодженням здоров'я, протиправною поведінкою щодо особи або членів її сім'ї та знищенням майна (п. 1–3), вона полягає у душевних стражданнях, які незалежно від їх ступеня є моральною шкодою. Проте у випадках посягання на честь, гідність і ділову репутацію (п. 4), які, до речі, також спричиняють душевні страждання, моральною шкодою слід вважати не самі страждання, а зовнішній щодо особистості наслідок діяння — приниження честі, гідності й ділової репутації. Таким чином, у перших трьох випадках в основу тлумачення моральної шкоди покладено суб'єктивний чинник — душевні (психічні) страждання, а в останньому, — більш об'єктивний показник. Це спричинятиме спроби тлумачити одну й ту саму правову категорію в різних вимірах та виникнення колізій у правозастосовчій практиці.

Ще одна проблема законодавчого визначення поняття моральної шкоди пов'язана з існуванням терміна «немайнова» шкода. Фахівці вважають, що ЦК УРСР у ст. ст. 6, 7 та 440-1 застосовує терміни «моральна» й «немайнова» шкода як тотожні. Стаття 16 чинного ЦК України одним із способів захисту цивільних прав та інтересів визнає відшкодування моральної (немайнової) шкоди, проте в усіх інших статтях (їх близько тридцяти) застосовує виключно термін «моральна» й не згадує про немайнову шкоду. Такий підхід був би виправданий у випадку, якщо б положення ст. 16 стосувалися фізичних («моральна») осіб та юридичних («немайнова») осіб, а інші норми — виключно фізичних осіб. Однак зі змісту п. 4 ч. 2 ст. 23, ст. ст. 227, 1166, 1167 ЦК зрозуміло, що йдеться також про моральну шкоду юридичної особи. У зв'язку з цим доцільність введення у зміст згаданої статті терміна «немайнова» потребує додаткового дослідження і докладної наукової аргументації.

Згідно із п. 3 ст. 23 моральна шкода відшкодовується грішми, іншим майном або в інший спосіб. Розмір грошового відшкодування моральної шкоди визначається судом залежно від характеру правопорушення, глибини фізичних та душевних страждань, погіршення здібностей потерпілого або позбавлення його можливості їх реалізації, ступеня вини особи, яка завдала моральної шкоди, якщо вина є підставою для відшкодування, а також з урахуванням

інших обставин, які мають істотне значення. При визначенні розміру відшкодування враховуються вимоги розумності і справедливості. До поняття «іншим майном або в інший спосіб» відшкодування моральної шкоди входить придбання телевізора, автомобіля, протезів, путівок у лікувально-оздоровчі заклади та інше, що дає можливість компенсувати хвилювання з приводу втрати певних можливостей.

Законодавці залишили за судом право вирішувати належність та розмір відшкодування моральної шкоди, оскільки у чинному законодавстві чітких меж такого розміру не передбачено. У зв'язку з чим у потерпілих з'являється упереджена оцінка своїх понесених страждань, що породжує виникнення нових спорів. З огляду на це, деякі вчені вважають, що необхідно розробити принципи мінімальної та максимальної межі визначення розміру оцінки моральної шкоди. Вказане дасть можливість судам реально оцінити та призначити потерпілому відшкодування зазначеної шкоди. В історії такий принцип відшкодування моральної шкоди був закріплений у ЦК УРСР 1963 р. Так, згідно зі ст. 440-1 Цивільного кодексу УРСР розмір відшкодування не може бути менш ніж п'ять мінімальних розмірів заробітної плати [7].

Ось як, наприклад, вирішувались судові справи про відшкодування моральної шкоди в той час, коли діяв ЦК УРСР 1963 року: позивачка С. звернулася до суду з позовом про відшкодування моральної шкоди в розмірі 400 грн у зв'язку з порушенням її прав як споживача. Рішенням Добропільського міського суду вказана сума моральної шкоди була й стягнута, хоч мінімальний розмір моральної шкоди відповідно до ст. 440-1 Цивільного кодексу України повинен становити 590 грн, оскільки мінімальна заробітна плата на час виникнення права на відшкодування шкоди становила 118 грн.

Проте у юридичній літературі існують критичні погляди на такий підхід вирішення цієї проблеми. Зокрема, Є. Солодко зазначає, що «...при любой форме возмещения компенсация морального вреда будет частичная, т. к. точно определит степень причиненного морального вреда и соответственно размер его возмещения невозможно» [7].

Деякі юристи-практики зазначають, що при оцінці розміру відшкодування моральної шкоди необхідно враховувати розмір матеріальної шкоди, яку зазнав потерпілий [8]. Але у ст. 23 ЦК України встановлено, що моральна шкода відшкодовується незалежно від майнової шкоди, яка підлягає відшкодуванню, та не пов'язана з його розміром.

В існуючому законодавстві є деякі колізії стосовно грошової одиниці виплати відшкодування моральної шкоди. Так, відшкодування шкоди у грошовій формі виплачується тільки у грошовій одиниці України — гривні. Але положення ст. 10 Закону «Про режим іноземного інвестування» встановлює, що іноземні інвестори мають право на відшкодування збитків, включаючи упущену вигоду і моральну шкоду, завданих їм внаслідок дій, бездіяльності або неналежного виконання державними органами України чи їх посадовими особами передбачених законодавством обов'язків стосовно іноземного інвестора або підприємства з іноземними інвестиціями, відповідно до законодавства Украї-

ни. Компенсація, що виплачується іноземному інвестору внаслідок вказаних дій, визначається на час фактичної реалізації рішення про відшкодування збитків. Сума компенсації повинна виплачуватись у валюті, у якій були здійснені інвестиції чи у будь-якій іншій прийнятній для іноземного інвестора валюті згідно із законодавством України.

Сьогодні показує, що суди, ухвалюючи рішення і встановлюючи розмір відшкодування моральної шкоди, керуються ст. 23 ЦК України, а саме враховують ступінь вини особи, що завдала шкоди, характер правопорушення та інші обставини. Наприклад, Колегія суддів судової палати Апеляційного суду м. Києва, розглянувши цивільну справу за апеляційною скаргою Г.В.Д. до Відкритого акціонерного товариства «Укртелеком», ухвалила рішення від 7 квітня 2006 року, згідно з яким зобов'язала стягнути з останнього відшкодування моральної шкоди на користь позивача у сумі 30 000 грн, мотивуючи це тим, що відповідач відразу після нещасного випадку не склав акт про нещасний випадок, несвоечасно виконав рішення суду першої інстанції, не подав до Фонду соціального страхування від нещасних випадків документів, необхідних для відшкодування позивачу шкоди у зв'язку з пошкодженням здоров'я [9].

Таким чином, цивільно-правова відповідальність у формі відшкодування моральної шкоди на сьогоднішній день залишається найбільш дискусійним та дилемним питанням й потребує подальшого дослідження. Зокрема, по-перше, віковичне питання оціночного поняття моральної шкоди, що доцільніше було б розкрити в ЦК як таке: моральна шкода полягає у душевних чи фізичних стражданнях, яких особа зазнала внаслідок протиправної поведінки щодо неї самої або щодо членів її сім'ї та близьких родичів. По-друге, необхідність єдиного підходу законодавця до понять «моральна» (стосовно фізичних) та «немайнова» (юридичні особи) шкоди. По-третє, потреба систематизувати законодавство стосовно грошової одиниці відшкодування моральної шкоди. І насамкінець, широким підґрунтям для наукових досліджень є критерії визначення розміру моральної шкоди. Так, як можна визначити глибину душевних страждань, що є складними та індивідуальними у конкретному випадку, за допомогою вимог розумності та справедливості.

Література

1. Павловський Н. В. Особливості захисту моральних благ за цивільним законодавством України // Актуальні проблеми політики. 2006. Вип. 29. С. 40.
2. Круглікова К. Відшкодування моральної шкоди // Человек. Закон. Общество. — 2001. — № 2. — С. 20.
3. Степанський С. Відшкодування моральної (немайнової) шкоди // Юридичний журнал. — 2003. № 1. С. 65.
4. Лаврівський В. Правове регулювання моральної шкоди в Україні // Юридический вестник. — 2003. — № 3. — С. 126–127.
5. Терлецька О. По різні сторони судових барикад моральної шкоди // Юридический журнал. — 2003. — № 3. — С. 96.
6. Рабінович П. М. Конституційні права людини в Україні: юридичні проблеми реалізації // Правова держава. К., 1998. Вип. 9. С. 12.

7. Солодко Е. Моральный вред. Понятие и порядок возмещения // Бизнес. 1994. № 8. С. 40.
8. Мікуліна М. Відшкодування майнової та моральної шкоди, завданої незаконними діями: ретроспектива та сьогодення // Право України. — 2004. — № 12. — С. 109.
9. Палиюк В. П. Моральный (неимущественный) вред / В. П. Палиюк. — К., 1999. — С. 232.

Анотація

Клим С. І. Деякі проблемні питання відшкодування моральної шкоди. Стаття.

У статті розглядаються питання поняття моральної шкоди, форм відшкодування та порядок визначення розміру відшкодування моральної шкоди.

Ключові слова: моральна шкода, немайна шкода, поняття моральної шкоди, відшкодування моральної шкоди, розмір відшкодування моральної шкоди, способи відшкодування моральної шкоди, оцінка моральної шкоди.

Аннотация

Клим С. И. Некоторые проблемные вопросы возмещения морального вреда. — Статья.

В статье рассматриваются вопросы понятия морального вреда, форм возмещения и порядок определения размера возмещения морального вреда.

Ключевые слова: моральный вред, неимущественный вред, понятие морального вреда, возмещение морального вреда, размер возмещения морального вреда, способы возмещения морального вреда, оценка морального вреда.

Summary

Clim S. I. Some Problems of Moral Harm Compensation. — Article.

The questions of concept of moral harm, forms of compensation and the size of moral harm compensation are considered in this article.

Keywords: moral harm, non-property damage, the concept of moral harm, the compensation of moral harm, the size of compensation of moral harm, the forms of compensation of moral harm, assessment of moral harm.